

УДК 821.161.2

Олександра Чепелик
Ізмаїльський гуманітарний університет

«ПІСНЯ ПРО РОЛАНДА» В ПОЛЬСЬКІЙ ПРОЕКЦІЇ

У статті досліджено становлення французького героїчного епосу, розкрито особливості сприйняття поеми «Пісня про Роланда» в Польщі, її актуальність та близькість польському читачеві.

Ключові слова: епос, поема, культурно-історична епоха, духовність, лицарство.

This article is investigated the formation of the french heroic epic, is revealed the peculiarities of the reception of the poem «The Song of Roland» in Poland, its actuality and its propinquity to the polish reader.

Key words: epic, poem, cultural and historical epoch, spirituality, chivalry.

Ten artykuł jest poświęcony badaniu powstawania francuskiego eposu bohaterskiego, ustalono specyfikę postrzegania poematu „Pieśń o Rolandzie” w Polsce, jego aktualność i bliskość polskiemu czytelnikowi.

Słowa kluczowe: epos, poemat, epoka kulturalno-historyczna, duchowość, rycerstwo.

Середньовіччя як культурно-історична епоха відіграла значну роль в історії європейського письменства. Її визначальний вплив відразу усвідомила Польща, що ґрунтувалася на західній культурній основі, користуючись латинською мовою, «jako że język ten był w owym czasie powszechnym językiem kulturalnym na całym obszarze chrześcijaństwa zachodniego, do którego należała i Polska od chwili swego chrztu w drugiej połowie X w.» [14, с. 7]. На той час поширення на польських землях латинської мови, яка була мовою міжнаціонального спілкування в католицьких країнах середньовічної Європи («Dzieła pisane we Francji po łacinie mogły zatem znajdować do nas o wiele łatwiejszy dostęp niż utwory powstałe w tamtejszym języku narodowym, którego wtedy w Polsce, poza garścią napływowego duchowieństwa, zapewne nikt w ogóle nie znał» [14, с. 8]), свідчило про її адаптацію й тлумачення, про активну дію на загальний процес ознайомлення з високорозвиненими духовними культурами.

Відображення лицарських традицій та особливих етичних норм у царині духовності відкрили багатогранність середньовічної літератури зі своїм своєрідним колоритом, жанром та стилем. Свідченням цього стала найдавніша пам'ятка французького героїчного епосу «Пісня про Роланда», що сприяла становленню ідей, звичаїв, моралі лицарства та взаємодії західних і східних традицій, у зв'язку з чим усвідомлення впливу поеми на розвиток європейської культури видається нам надзвичайно актуальним через глибинне пізнання найяскравішої самотності інших народів.

Згадки про Польщу з'являються у французькому героїчному епосі та лицарському романі XI–XIV ст. Звичайно, це був лише один із проявів її високого авторитету і важливої ролі в тогочасній Європі. Варто зазначити, що контакти Польщі з Францією відкривали можливості для становлення та розвитку культурних відносин обох країн. Слід наголосити, що тогочасні польсько-французькі літературні взаємини стали предметом дослідження польського літературознавця J. Woronczak («Wpływy francuskie na piśmiennictwo polskie do końca XIII w») [15]. Так, учений не раз вказував на засвоєння художнього надбання Фран-

ції, насамперед церковно-повчального змісту, історичних хронік, перекладних повістей, що органічно поєднувалися з оригінальною польською літературою. Водночас вона виробила власну традицію, що ґрунтувалася на усній народній творчості. Метою нашої статті є дослідження особливостей сприйняття поеми «Пісня про Роланда» в Польщі.

У французькій літературі набуває більшого розмаху епічна творчість, починаючи з XI століття. «Таким чином, наша література, — наголошували літературознавці A. Lagarde та L. Michard, — подібно як старогрецька й латинська, починається епосом» [8, с. 16].

Серед пам'яток давньофранцузького епосу значне місце посідають героїчні пісні (від франц. *chanson de geste*), що протягом багатьох століть набули широкого розповсюдження в різних читацьких колах (*Bibliothèque Bleue*). Героїчні пісні мали великий вплив на розвиток оригінального письменства. У VIII–IX ст. саме в них на Заході вбачали найцінніший матеріал для пізнання історичної дійсності. Велику роль у формуванні французького героїчного епосу відіграли мандрівні поети (жонглери), що співали героїчні пісні під акомпанемент народного інструменту. Проте важливо наголосити, що найдавніші героїчні пісні були поділені на строфи з нерівною кількістю рядків. За відсутності рим такий поділ зумовлював наявність тотожності самого тільки наголошеного голосного звука в останньому слові кожного рядка.

Говорячи про поширення інтересу до героїчних пісень, важливо виокремити існування різних теорій щодо витоків їх виникнення. Особливу наукову цінність представляє робота «*Histoire roétique de Charlemagne*» Г. Паріса, який, ідучи за романтичною теорією про германське походження епопеї, розвинув теорію кантилен. Це мали бути короткі ліричні або ліро-епічні пісні, створені воїнами, учасниками описуваних подій, та розповсюджені мандрівниками-співаками по всій Європі [10].

Водночас французький літературознавець Ж. Бедіє дотримувався думки, що поетичний твір виник із місцевих придорожніх легенд, перетворених «індивідуальним поетом» на цілу епічну поему в XI столітті [5].

Інший погляд обґрунтував А. Пофіле у роботі «*Chanson d'Isembart*». У його інтерпретації не поема була створена з місцевих придорожніх легенд, а самі легенди склали на основі героїчних пісень [11].

Іспанський вчений Р. Менендес Пидаль, прихильник традиціоналізму, у відомій праці «*La chanson de Roland y el neotradiciona liso*» зазначав: «На початку була історія» [11, с. 86]. Він писав, що «епопея — це не поема з історичною тематикою, а поема, що виконує високу політично-культурну місію історії» [11, с. 88]. Тогочасні важливі події змушували поета записувати історію у формі пісні для тих, хто не розумів латинську мову і прозу. Період із VIII до X ст. Р. Менендес Пидаль трактує як «героїчну епоху» в історії Франції, в якій «народ, що знаходився на початковому ступені культури з малою різницею між освіченими і неосвіченими класами, [...] відчуває потребу історичного самоусвідомлення [...] і відтворює за допомогою вірша й співу свою історію» [11, с. 89]. Описовий спів сприймався як вістка про якусь історичну подію. Поступове зникнення фактичного елемента спонукало до вигадання нових осіб та подій, що не мали нічого спільного з історією. Важливо зазначити, підкреслює Р. Менендес Пидаль, що за період із 1050 до 1150 року до нас дійшло майже сто героїчних пісень, розподілених на три цикли: 1) королівський цикл, де центральною персонажем є Карл Великий; 2) цикл Гарена де Монглана, в якому йдеться про Гійома д'Оранжа, правнука Гарена; 3) цикл Доона де Маянса, де відображені бої феодалних лицарів [11].

Після появи оксфордського рукопису «Пісня про Роланда», підкреслив іспанський вчений, було зафіксовано додаткові епізоди у першій пісні, пов'язані з Блан-

кандреном, Пінабелем, Балігантом. Це відбувалося завдяки величезній популярності героїчної пісні серед слухачів.

«Пісня про Роланда» є перлиною народного епосу Франції, в якому оспівується невдалий похід Карла Великого на Іспанію. Питання про авторство досі не вирішено. За дослідженнями істориків літератури, оригінал з'явився у часи Першого хрестоносного походу, тому написання героїчної пісні датують 1100 роком [4]. Довговікова мандрівна доля твору була невідома нікому аж до появи оксфордського рукопису — найдавнішого відомого тексту «Пісні про Роланда», який дійшов до нас не в оригіналі, а в копії у кінці XII століття [4].

Оксфордський текст «Пісні про Роланда» уперше видав Francisque Michel друком з оригіналу рукопису в 1837 р. Він містив 3998 рядків (291 асонантичну строфу). Не раз історики та літературознавці зазначали, що появі оксфордського рукопису «Пісні про Роланда» передував твір англо-нормандського поета Роберта Васа, в якому йшлося про Шарлеманя, Роланда, Олів'єра та його васалів [10]. Рукописні варіанти поеми поширюються в Італії (рукопис кінця XIV ст. знаходиться в бібліотеці св. Марка у Венеції та містить 6012 частково римованих рядків) та Англії (рукопис кінця XV ст. знаходиться в бібліотеці Trinity College у Кембріджі та містить 5705 римованих рядків) [5], а пізніше численні друковані прозові й віршовані її обробки майже в усіх країнах Західної Європи. Крім зазначених рукописів особливий інтерес становлять переклади баварського священика Конрада (1170 р.), норвезького ченця Роберта (між 1230 та 1250 рр.) та латинські тексти «Пісні про Роланда» («Historia Karoli Magni et Rotholandi» (проза архієпископа Турпена, 1150 р.) та «Carmen de prodicione Guenonis» (віршований рукопис невідомого автора, XII–XIII ст.)) [5].

Активне перекладання пам'яток Середньовічної Європи ознаменувало включення Польщі в європейський контекст культурного і літературного розвитку. У XII–XIII ст. особливу популярність набули лицарські романи, в яких джерелом слугували передусім французькі твори. Важливою віхою в перекладацькій діяльності того часу став переклад популярного старофранцузького епосу «Пісня про Роланда» польської письменниці Северини Духінської [6]. Після повстання 1830–1831 рр. у Польщі перекладачка емігрувала до Франції. Усвідомлення потреби ознайомлення польського суспільства з досягненнями зарубіжних літератур через переклад їх найкращих зразків, інформування його про літературне життя за межами Польщі стали стимулом плідної перекладацької діяльності Северини Духінської, яку вона провадила протягом усього життя. Багатовікова історія пам'ятки «Пісня про Роланда» надзвичайно цікавила письменницю, передусім тим, що дозволила прослідкувати її широкий географічний розмах, її життя, стиль і саму композицію в різних рукописах, редакціях, перекладах та драматичних обробках. «Pieśń o Rolandzie znana jest u nas zaledwie z imienia, bo też i w samej nawet Francji od niedawnego dopiero czasu zaczęła być przedmiotem krytyki», — так дослідниця розпочала вступ до перекладу поеми, надрукованої на сторінках журналу «Biblioteki Warszawskiej» у 1866 році [6, с. 2]. Поява польської версії «Пісні про Роланда» стала справжньою подією в польській літературі, зокрема перекладній. Переклад Северини Духінської на основі новофранцузького перекладу Адольфа д'Аврїля було створено декасилабіком із синтаксично маркованою цезурою після п'ятого складу. Цей важливий конституюючий елемент посилював емоційну напругу та увиразнював оригінальність ритму:

Nasz Król potężny Karloman Wielki
Siedem lat przebył w Hiszpanów ziemi,

Pobił kraj wszystkie po krańce morza,
 Gród żaden jego nie uszedł ręki,
 Zburzył warowne zamki i mury,
 Prócz Saragossy na szczycie góry... [6, с. 58]

У часи перекладацької діяльності Северини Духінської не було теорії перекладу як окремої філологічної дисципліни. Питанням проблеми точності, адекватності перекладу, межі свободи перекладача в царині роботи з іншомовним текстом не приділяли особливої уваги. Найчастіше послуговувалися транслітерацією, активно застосовуючи словотвір шляхом калькування та конверсії. Орієнтуючись на традицію, що зароджувалася, або на іншомовні зразки, перекладач мав на меті відтворити передусім національний та історичний колорит. Народні епічні пісні віддзеркалювали певні легендарно-історичні події, на фоні яких відбувалися характерні процеси та колізії епохи ледве не всесвітнього масштабу. Переклад такого твору, як «Пісня про Роланда», вимагав особливої кваліфікації перекладача, адже героїчний світ, що поставав у сказаннях, дистанціювався від сучасності та вимагав відповідної художньої презентації і стилістики. Не підлягає сумніву, що Северина Духінська мала знання, необхідні для перекладу «Пісні про Роланда». Є підстави вважати, що вона, вільно володіючи французькою мовою і перекладаючи з оригіналу, користувалася новофранцузьким текстом, який друкували у літературно-критичних виданнях Франції.

Однак варто відзначити, що при всьому прагненні до можливої буквальності перекладу у Северини Духінської є і певні неточності. Це засвідчує те, що перекладач наводить більш вільну версію поеми, відступаючи від тексту далі допустимих меж (парафраз). Засоби стилістичної експресії (повтори, риторичні фігури) є функціональними еквівалентами відповідних народнопоетичних елементів поезики «Пісні про Роланда», що, на думку Северини Духінської, «*powstała jakby nowa, bardziej romantyczna niż średniowieczna — a czasem też bardziej polska niż francuska*» [6, с. 8]. Виразні паралелізми в поемі (*laissez similaires*), які використала перекладачка, відтворюють особливість фольклорного епосу та виразність центральних сцен. У вступі до перекладу Северина Духінська підкреслила «*bliskość tematyki dzieła czytelnikowi polskiemu: walka z niewiernymi — to wielki wątek historii polskiej od XIII do XVII wieku; Roland czy Oliwier to odpowiedniki naszych Sieciechów czy Zawiszów; przeciwnicy chrześcijańskich bohaterów: owi emirowie Saragossy i Babilonu, są to znajomi nam; Osmany, Bajazety, Solimani*» [6, с. 34]. Характерним для стилю «Пісні про Роланда» є використання перекладачем «сарматизмів» («*Przeklętyś, [...] psie ty pogański!*», «*Rąbcie Frankowie! kto w Boga wierzy!*», «*Hejże na Franki, krzykną na rogany*» [6, с. 87]), що відтворили ідею походження панівних класів Східної Європи від стародавнього воєвничого народу сарматів. «Сарматизмові», оспіваному Севериною Духінською в поемі, притаманні такі риси, як релігійність, національна гордість, сміливість та волелюбність.

Загалом у тогочасних відгуках зазначали, що переклад історіографічного твору «Пісня про Роланда» відбив лицарський дух пісні, головною метою якої було уславлення видатних постатей [7; 15]. У контексті глибокої моралістичності поеми вдало відтворений образ Карла Великого засвідчив збереження державної єдності як запоруки боротьби із зовнішніми загарбниками. Загалом увесь текст характеризувався високим піднесенням стилем, що визначив прагнення автора найкраще відобразити схожу в європейській літературі проблему лицарства, волі людської особистості та її право самій обирати собі віру на шляху до істини.

Наступний за часом появи роман «Попіл» (1903) Стефана Жеромського містив вкраплення цитат (*marzenia Krzysztofa Cedry zdążającego drogami «słodkiej» Francji*,

«szlakiem Karlomana Wielkiego») з польської версії перекладу «Пісні про Роланда» Сєверини Духінської [6], що відтворювали життєві переживання молодих шляхтичів Рафала Ольбромського та Криштофа Цедро. Події роману охоплюють період із 1797 до 1812 р., змальовуючи картину наполеонівських війн та участь у них польських патріотів. Вказуючи на героїчний характер роману, автор підкреслив його лицарський, волелюбний дух, ідейну функцію і вплив на пробудження національної свідомості поляків.

Наступний етап зацікавлення твором «Пісня про Роланда» спостерігаємо у художньому доробку польського поета Люциана Семенського, з-під пера якого польською мовою вийшов «Одисей» Гомера. Переклад трьох перших пісень («Jako król Marsyl wyprawia posłów do Karlomana») поеми «Пісня про Роланда» на основі новофранцузького перекладу Адольфа д'Аврїля був надрукований посмертно у щоденній газеті «Czasie» у 1878 р.

Перекладені уривки поеми «Пісня про Роланда» польським медієвістом Едвардом Порєбовічем знаходимо у Wielkiej Literaturze Powszechnej у 1932 р. Перекладач намагався не порушувати зміст і зберегти ритмічний лад старофранцузьких віршів із характерним для них асонансом.

У першому томі Antologii poezji francuskiej надруковано переклад сцени загибелі Роланда в Ронсевальській ущелині, здійснений польським перекладачем Ярославом Івашкевичем, в якому спостерігалася максимальна наближеність до оригіналу в його історичних та ідейно-тематично-естетичних параметрах. Жанрова та стилєва природа перекладеного поетичного уривка засвідчила урочисто піднесений тон розповіді, що відповідав високому патріотизмові головного героя — мудрого, далекоглядного, зразкового лицаря.

Для освічених польських читачів французька література стала одним із джерел нового європейського світовідчуття. Творче засвоєння культурних досягнень інших народів сприяло розвитку рідного письменства, адже будь-який твір художньої літератури є своєрідним виразником світової культури. Поява літературних перекладів естетизувала здобутки національної духовності та відіграла вирішальну роль у створенні лінгвопоетики польської мови. До найдавнішої перекладної пам'ятки у Польщі — «Пісні про Роланда» — звернувся перекладач французької літератури Тадеуш Бой-Желєнський, який переклав поему на основі новофранцузького перекладу Жозефа Бєдьє у 1932 р. У вступі до твору літературознавець зазначив: «Prymitywność psychologiczna tym silniejszy daje akcent słowom i czynom działających osób. Motywy raczej ubogie, powtarzające się — opisy walk — niemal wedle jednej formuły; ale raz po raz autor, za pomocą epicznych powtórzeń, w których czuć już kunszt poety, umie wydobyć wyborne efekty. Surowy ideał moralny nic pozbawia bohaterów ich ludzkości» [9, с. 25]. При ознайомленні польського читача з текстом він наголошував на «różne drobne szczegóły» (wzmianka o mieście Galne: «hrabia Roland zdobył je i zniszczył: od tego dnia sto lat stało pustką») [9, с. 156], що, безсумнівно, впливають на сучасну людину, відкриваючи естетичний простір для формування художніх принципів.

Своїм ідейним змістом письменник відтворив типові характери та реалії дійсності з усіма її труднощами та суперечностями. Його дбайливе ставлення до кожної лексичної одиниці в творі свідчить про виразну художню палітру твору. Майстерність свого слова Тадеуш Бой-Желєнський ненастанно удосконалював, прагнучи якнайточніше відтворити новофранцузький переклад Ж. Бєдьє засобами рідної мови, не уникаючи буквализму та знаходячи польські еквіваленти на лексичному та ефонічному рівнях («J'irai à Saragosse! Il le faut, je le sais bien» (Ж. Бєдьє) — «Pojdę do Saragossy! Tak trzeba, wiem o tym» (Тадеуш Бой-Желєнський)) [4, с. 98; 3, с. 181].

У поемі «Пісня про Роланда» у контрастному змалюванні яскраво розкривається образ лицарського ідеалу з високими цінностями релігійної свідомості: співчуттям, справедливістю, вірністю. Оригінал потребував від перекладача вдумливішого, майстернішого підходу до відтворення багатой образної мови. Прагнучи якнайсильніше вплинути на уяву й думку польського читача, письменник використав усе багатство виразної лексики, забарвленої сарматським лихослів'ям («Owe “tegie zuchy” i “tegie chwaty”, które “dobrze kropią” i “wałą krzepko” lub “co wlezie”») [3, с. 88], не випустивши з уваги емоційний та ідейний зміст.

Перекладена поема «Пісня про Роланда» Тадеуша Бой-Желенського визначалася ідеологією загальнолюдських цінностей: «Biedne miasto Galne... Co ono zawiniło? Jak Einstein spojrział na teorię ciężenia oczami spadającego newtonowskiego jabłka, tak dzisiejszy człowiek patrzy na czyny chrobrego Rolanda oczami... miasta Galne. Ten jeden „biuletyn” głębiej mu zapadnie w serce, niż wiele razy powtarzający się chlubny zwrot o rycerzu, który przeciął drugiego rycerza» przez hełm, czaszkę, głowę, zęby, tułów, aż do siodła, nie czyniąc mu poza tym nic złego [3, с. 157]. Польський перекладач створив розгорнутий твір антивоєнного спрямування, який у відповідній тональності передавав атмосферу жорстокості та насилля («Pieśń o Rolandzie niesie w sobie istotnie przerażający ładunek brutalnego okrucieństwa i przemocy, jej podniosłe strofy ociekają krwią») [9, с. 28]. Тадеуш Бой-Желенський надав поемі нової літературної форми з потужною художньою силою, здатною пробудити найкращі людські почуття, протест проти несправедливості.

В історії перекладної польської літератури твір «Пісня про Роланда», безперечно, був визначним явищем, про що свідчать тодішні спеціальні дослідження літературознавців (Kazimierz Król, Krystyna Kasprzyk, Zygmunt Czerny).

У передмові до видання «Pieśń o Rolandzie: poemat średniowieczny francuski» (1921) польський учений Kazimierz Król відзначив, що поема «Пісня про Роланда» «pełna jest rzeczy wiecznie świeżych, które nie przestaną chyba nigdy zajmować ducha ludzkiego» [7, с. 14]. Зберігаючи основну сюжетну лінію, літературознавець розкриває морально-етичну проблематику, сконцентровуючи увагу на «bohaterstwo», «motyw walki «pierwiastków światła i dobra z pierwiastkami zła i ciemności» та «ideał moralny, utożsamiany przezeń z narodowym ideałem Francji» [7, с. 16]. Захоплюючий зміст твору органічно поширювався серед широких кіл читачів як оригінальний витвір французької народної творчості, коли «zalety ducha francuskiego ujawniły się znowu z niesłabnącą siłą w godnych najwyższego podziwu działaniach, obchodzących całą ludzkość» [7, 17]. Загалом літературознавець близько відтворює сюжет поеми, надає їй своєрідного національного забарвлення на рівні мови. Не зв'язані правильною цезурою і обов'язковою римою білі вірші давали більший простір автору для синтаксичних конструкцій. «Proza wersji Króla, — за визначенням Тадеуша Бой-Желенського, — dość sprawna i potoczysta, przetykana bywa ukrytymi wersami białymi, nadającymi jej swoistą rytmikę» [9, с. 5].

Польський літературознавець Krystyna Kasprzyk осмислює тему зрадництва в поемі «Пісня про Роланда», прагнучи якнайширше подати ідеал лицаря з «гарячою вдачею», «могутньою силою» та «романтичною душею» для активізації спротиву жорстокості та лиходійства у світі («I dziś jeszcze, mimo tak odmiennych warunków życia, dźwięk ten [rogu Rolanda] nie przestaje budzić ech uspiionych w każdym sercu, szepczących o bohaterstwie, poświęceniu, sławie») [12, с. 22].

Влучно охарактеризував і оцінив поему «Пісня про Роланда» її дослідник Zygmunt Czerny у коментарях до видання «Arcydzieła francuskiego średniowiecza» (1968). Твір, у якому оспівано волелюбність, мужність та героїзм ідеального лицаря, був, за ви-

значенням ученого, не тільки зразком та об'єктом для наслідування традицій на плідному європейському ґрунті («Lecz są i tacy liozni czytelnicy w wielu krajach, którzy w tych poematach [= chansons de geste] szukają aktualnych jeszcze haseł umiłowanych przez pradziadów: ojczyzny, honoru, dzielności, przyjaźni, poświęcenia. I to stanowi skarb najgłębiej ukryty, lecz wciąż żywy tych poematów») [3, с. 8].

Під час перекладу твору «Пісня про Роланда» польські перекладачі прагнули врахувати національну специфіку рідної мови, відтворюючи на всіх рівнях (лексичному, морфологічному, синтаксичному та ритмічному) його художню систему та «лицарський дух» у середньовічну епоху. Творча рецепція поеми «Пісня про Роланда» письменниками засвідчила сприйняття волелюбних мотивів французького героїчного епосу, що виявилось у прославленні лицарської ідеології, підпорядкованій вищій меті — захисту світу від ворожих зазіхань. Тому «Пісня про Роланда» є своєрідним кроком пізнання душі лицаря, який був неперевершеним взірцем на шляху до своїх ідеалів.

ЛІТЕРАТУРА

1. A comparative history of literatures in the Iberian peninsula / [edited by F. Aseguinolaza, A. Gonsalez, C. Domingues]. — Philadelphia : Association international of comparative literature, 2010. — 750 p.
2. Aebischer P. Préhisteoire et protohistoire du «Roland» d'Oxford / Paul Aebischer. — Bern : Francke, 1972. — P. 289–292.
3. Arcydzieła francuskiego średniowiecza / [przeł. Tadeusz Żeleński (Boy), Anna Tatarkiewicz ; wybór Maciej Żurowski ; wstępy i przypisy Zygmunt Czerny]. — Warszawa : Państw. Instytut Wydaw, 1968. — 781s.
4. Bédier J. La chanson de Roland / Joseph Bédier; [publiée d'après le manuscrit d'Oxford et traduite par Joseph Bédier]. — Paris : L'Édition d'art, 1922. — 322 p.
5. Bédier J. Les legends épiques: resherches sur la formation des chansons de geste / Joseph Bédier. — Paris : Librairie honore champion, 1912. — 506 p.
6. Duchńska S. Pieśń o Rolandzie / Seweryna Duchńska. — T. 1. — Warszawa : Biblioteka Warszawska, 1866. — 110 s.
7. Król K. Pieśń o Rolandzie: poemat średniowieczny francuski / Kazimierz Król. — Warszawa : Przyjaciela Dzieci, 1921. — 141 s.
8. Lagarde A. Moyen Age / A. Lagarde, L. Michard. — Paris : Bordas, 1963. — 242 p.
9. Literatura francuskiego średniowiecza / [przeł z fr. i wstępem opatrzył Tadeusz Żeleński (Boy)]. — Warszawa : Spotkania, 1992. — 392 s.
10. Paris G. Histoire poétique de Charlemagne / Gaston Paris. — Paris : Librairie A. Franck, 1865. — 542 p.
11. Pauphilet A. Histoire de la littérature française au Moyen-Age / Albert Pauphilet. — Paris : Delalain, 1937. — 153 p.
12. Pieśń o Rolandzie / [przeł z fr. Tadeusz Żeleński (Boy) i wstępem opatrzyła Krystyna Kasprzyk]. — Warszawa : Państwowy Instytut Wydawniczy, 1994. — 104 s.
13. Plezia M. Les relations littéraires entre la France et la Pologne au XII siècle / Marian Plezia // Bulletin de l'Association Guillaume Budé. — Paris : Librairie l'étourdi, 1983. — № 1. — S. 67–78.
14. Plezia M. Wejście Polski w orbitę kultury iacickiej / Marian Plezia // Meander: miesicznik roŋwiksony kulturze ъwiata staroijtnego. — T. 15. — № 1. — Warszawa : Komitet Nauk o Kulturze Antycznej Polskiej Akademii Nauk, 1960. — S. 5–14.
15. Woronczak J. Wpływy francuskie na piśmiennictwo polskie do końca XIII wieku / Jerzy Woronczak // Literatura staropolska i jej związki europejskie. — Wrocław : Państw. Instytut Wydaw, 1973. — S. 81–97.